

Čtení na periferii: poznámky pod čarou

Odborné právní články a knihy si dnes sotva představíme bez poznámek pod čarou. Ač jsou vysázené menším písmem a umístěné na periferii, mají poznámky nezanedbatelné důsledky¹. Předně ovlivňují formální úpravu a styl publikace: umožňují „odbíhat“ do pasáží mimo zorné pole čtenáře, čímž odlehčují a zestručňují hlavní text. Pro vědeckou komunitu a její kulturu mají poznámky další význam: svědčí obvykle o renomé citovaných autorů, jsou důležité pro jejich akademický postup² a ovlivňují dialog mezi nimi.

V úvodu bude vhodné rozlišit, s jakými typy poznámek se v odborných textech setkáváme.

První skupinu tvoří **poznámky zdrojové**. Mohou být osobní – obsahují údaje o citovaném autorovi a jeho díle³. Mohou být i neosobní - typicky tehdy, když je zdrojový dokument anonymní (jde např. o důvodovou zprávu). Ty osobní ale převažují. Odborná právní publicistika je interakční, a tedy intertextuální; humanitní a sociální vědy jsou založené na dialogu a polemice, a text je tak potřeba propojit s jinými publikacemi v oboru. Jinak (a nikoliv objevně) řečeno, málokdy narazíme na zcela originální a doposud neřešenou právní otázku; odkaz, doporučení, polemika, vymezení či diskuse s autory jsou tak nutnou součástí každého vědeckého textu.

Druhou skupinu představují **poznámky věcné**. Tento typ je asi nejzajímavější a také nejvíce sporný. Představuje věcný doplněk hlavního textu. Mnohdy jde o poznámky úplně banální – odkazují např. na určité ustanovení zákona. Jindy však rozvíjejí či korigují myšlenky z pasáží „nad čarou“. V příručkách odborného psaní se doporučuje redukovat tento

¹ Fenomén poznámek pod čarou nešel pozornosti vědců, a tak najdeme vědecké studie věnované tomuto jevu (samozřejmě opatřené hojným poznámkovým aparátem). Příkladem může být brilantní analýza GRAFTON, A. *Die tragischen Ursprünge der deutschen Fußnote*. Taschenbuch-Verlag, 1995 či GIERLE, M. Gesicherte Polemik. *Historische Anthropologie*. 1998, č. 4, s. 267 a násl. DOI: <https://doi.org/10.7788/ha.1996.4.2.267>. K právní vědě srov. HÄBERLE, P. *Blankenagel, Fußnoten als Instrument der Rechts-Wissenschaft*. Rechtslehre, 1988; SIEMS, M.M. Wie häufig werden Zeitschriften und Kommentare zum BGB in der Literatur zitiert? *Zeitschrift für das gesamte Schuldrecht*. 2008. V českém prostředí v populárnější formě např. BOBEK, M. Nepřečteš-li mě, nezahyneš, neocituješ-li mě, zahynu. *Jiné právo* [online]. Dostupné z: <https://jinopravo.blogspot.com/2007/05/nepete-li-m-nezahyne-neocituje-li-m.html>

² Směrnice děkana Právnické fakulty Masarykovy univerzity č. 10/2017, která stanoví požadavky a kritéria uplatňovaná v habilitačních řízeních a řízeních ke jmenování profesorem na Právnické fakultě Masarykovy univerzity, u docentů/profesorů požaduje minimálně 50/150 citací jejich děl.

³ Pomínám přitom anglo-americký citační způsob (pro většinu závěrů u osobních zdrojových poznámek to ale bude nerozhodné).

typ věcných poznámek na úplně minimum. Čtenáře totiž odvádějí od výkladů v hlavním textu⁴, škodí přehlednosti díla⁵ a vedou ke vzniku autonomních paralelních textů⁶.

Třetí skupinu bychom mohli označit za poznámky **autorské a editorské**. Jde o intratextové odkazy na jiné části díla („Více k tomu v kapitole 3“, „K nedostatkům k této argumentaci srov. kap. 2.1.1“) či reference na nějaký mimotextový aspekt – např. informace o autorovi, dedikace k určitému projektu či grantu nebo poděkování autora; zde v poznámce pod čarou č. 77.

Všechny tři typy se mohou prolínat a na jednom místě, tedy v jedné poznámce pod čarou, tak můžeme najít text, který zapadne do všech tří uvedených kategorií. Příkladem může být poznámka, v níž tvůrce vede věcnou polemiku s jiným autorem (osobní a věcné poznámky) a odkazuje přitom i na vlastní argumenty uvedené v jiné části díla (autorské poznámky).

Přitažlivé zahraniční vzory?

Poznámkový aparát českých právnických článků se svým rozsahem nezadržitelně přibližuje „objemům“, které známe např. u publikací v zahraničí (zejména v německy mluvících zemích).

Přemíra poznámek všech typů vede k odsudkům. V německé literatuře se někdy označují jako „rakovina právní vědy“, „citační hřbitovy“, „textový plevel“ či „přehledka marnivosti“⁶⁸. Není to tak úplně nezasloužené. Často tvoří poznámky pod čarou opticky i počtem znaků dominantní část textu (setkáme se s tím zejména u disertací). Krom poznámek zdrojových a autorských se totiž stále více prosazují rozsáhlejší poznámky věcné. Z hlavního textu se pak stává rozcestník, ukazatel, věšák, na kterém visí rozvíjející pasáže. Text jakoby kvetl do kořenů.

Narazíme na monografie, u nichž je problém umístit na stránku hlavní text, protože stále ještě neskončila poznámka přetékaající z předchozí strany. Specialitou jsou odkazy koncentrované v jednom místě, např. „*BGH tento koncept odmítnul*^{865, 866, 867, 868, 869}“, což vypadá až parodicky. Čtenáři se neodbytně vnucuje podezření, že autoři vedou nevyhlášenou soutěž o to, kolik poznámek přilepených k jednomu slovu jim u editora ještě projde.

A některým milovníkům poznámek už chybí snad jen jedno: zavedení institutu poznámky k poznámce.

Nepřekvapí, že přístup k poznámkám pod čarou není jednoznačný. I jejich nadšení zastánci vnímají, že pro ně musí platit *nějaké* hranice (to se týká hlavně poznámek zdrojových a věcných).

⁴ ŠANDEROVÁ, J., MILTOVÁ, A. *Jak číst a psát odborný text ve společenských vědách: několik zásad pro začátečníky*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2005, s. 99, Studijní texty (Sociologické nakladatelství).

⁵ ČMEJRKOVÁ, S., SVĚTLÁ, J., DANĚŠ, F. *Jak napsat odborný text*. Praha: Leda, 1999, s. 224.

⁶ KONRATH, Ch. *SchreibGuide Jus. Juristisches Schreiben für Studium und Praxis*. Videň: Manz Verlag, 2018, s. 89.

⁷ Autor děkuje za inspiraci, podněty a připomínky Tomáši Sobkovi a Štěpánovi Janků.

⁸ Srov. literaturu uvedenou in HAMANN, H. Die Fussnote, das unbekannte Wesen – Potential und Grenzen juristischen Zitationsanalyse. *Rechtswissenschaft*. 2014, č. 4, s. 501.

Všímá si toho literární vědec D. Schwanitz: „*Jaký je význam a účel poznámky pod čarou? [...] otázka, která trápí každého studenta prvního ročníku, když se poprvé ponoří do onoho podsvětí krátkých textů, které představuje kanalizaci, jež každému důležitému velkému vědeckému (a ke vědění vedoucímu) textu přináší oporu a dokumentaci a současně odplavuje odlišné doktrinální názory nekompetentních kolegů. Poznámky pod čarou představují obojí: způsobují výživou a jsou také jejím trávením, jsou hostinou i toaletou, banketem i vomitoriem (místem určeným ke zvracení). Stejně jako se moderní dům stává civilizovaným obydlím až díky elektrickému vedení, vodovodu, kanalizaci a odvozu odpadků, stává se text vědeckým až díky poznámkám pod čarou*“⁹. Ambivalentnost vyjádřená ironickou metaforou *banket* či *vomitorium* platí jistě i pro právní publikace.

Banket

Přínosy osobních zdrojových poznámek jsou bez debat. Nesou informaci o tom, co o dané věci napsal určitý autor, případně údaje o dalších relevantních pramenech. Autor se v poznámkovém aparátu vymezuje vůči jiným vědcům, polemizuje s nimi nebo u nich hledá podporu. Oceňuje a propaguje výkony jiných. Osobní zdrojové poznámky tak umožňují měřit úspěšnost citovaných autorů a jejich vliv v komunitě. Totéž platí pro soudní rozhodnutí a jejich přijetí odbornou veřejností¹⁰.

Vidět své jméno v poznámce pod čarou (zvláště když není uvozeno slovy jako „zcela neobhajitelně...“ či „kuriózní závěr dovozuje...“ nebo „za správný nelze považovat názor...“) je takový *vědecký lajk* – generuje slušnou dávku dopaminu, podobně jako lajk u příspěvků na sociální síti.

Pro bujný poznámkový aparát (sestavující z personálních, ale i věcných poznámek) najdeme větší pochopení, jakmile si uvědomíme další jeho funkci, kterou z nedostatku lepšího nápadu označují jako „modalizační“. Autor se často až v poznámce pod čarou pustí do polemiky s konkurencí anebo rozvede myšlenku z hlavního textu do nových či spornějších závěrů (neodvážně na místě, které není tak na očích).

V právu obvykle dodržujeme obezřetné standardy komunikace. Interakce s jinými autory, pokud je vůbec vedena osobně, je většinou – ve srovnání s jinými obory – až přespříliš zdvořilá. Umístění do „textového podpalubí“ představuje další možnost, jak ubrat na síle polemičnosti a rezolutnosti.

Opatrný autor nachází bezpečnější místo. Z viditelné bitvy se stává utajená šarvátka v místech, kde končí papír a začíná stůl. Ze stejného důvodu se „pod čáru“ umísťují výhrady, ohrazení a limitace závěrů podávaných v hlavním textu, aniž by autor ztrácel licenci na „já to říkal první“, pokud se z kacířské poznámky pod čarou časem stane většinou přijímané stanovisko.

⁹ SCHWANITZ, D. Wie Streithähne die zum Kampf mal kurz auf die Strasse gehen. *Die Welt* [online]. 24. 1. 1998. Dostupné z: <http://www.welt.de/print-welt/article598108/Wie-Streithaeh-ne-die-zum-Kampf-mal-kurz-auf-die-Strasse-gehen.html>. V originále „wissen-schaftlich“, což je slovní hříčka laborující s významem slov „wissen“ (vědět) a „schaffen“ (tvorit).

¹⁰ Viz podrobná analýza HAMANN, H. Die Fussnote, das unbekannte Wesen – Potential und Grenzen juristischen Zitationsanalyse. *Rechtswissenschaft*. 2014, č. 4. DOI: <https://doi.org/10.5771/1868-8098-2014-4-501>. Dostupné z: <http://www.nomos-elibrary.de/10.5771/1868-8098-2014-4-501.pdf>

V alibistické naději autora na částečnou neviditelnost se poznámky pod čarou stávají jakýmsi podvědomím a někdy dokonce (v jungiánském významu tohoto slova) Stínem textu. Čtenář, který vnímá poznámky stejně, začíná četbu právě od nich – neomylně jde po tom nejzajímavějším.

Vomitorium

Kritizovat poznámky je snadné. Záplavě citací (osobních zdrojových poznámek), jsou například vytýkány zbytečně kompetitivní podněty, které nemají s reálnou vědou a jejími objektivními výsledky mnoho společného.¹¹

Citační popularita ještě neznamená kvalitu. Často zmiňovaný text může být naopak velmi kontroverzní a jeho reference mohou být kritické či zcela odmítavé. Pokud je zvykem uvádět i opačné náhledy na danou věc (v německé literatuře obvykle pod zkratkou a.M. – *andere Meinung*) amplifikuje se minoritní stanovisko, třebaže bylo většinovým míněním (h.M. – *herrschende Meinung*) již dávno zavrženo a toto zavržení potvrdila judikatura vyšších soudů.

Opulentní poznámkový aparát je kritizován tam, kde plní funkce zdobné a předvádivé, kdy se autor honosí omračujícím literárním zázemím. Podobně to funguje na online schůzkách v MS Teams, pokud se dotyčný posadí před bohatě zásobenou knihovnu a nerozostří pozadí.

Tyto funkce manýristické a ornamentální je však těžké odsoudit, neboť mají v sobě něco dětsky dojemného a polidšťujícího – autor prostě neodolal pokušení ukázat nám svoji knihovnu, nebo (v lepším případě) vše, co přečetl.

Motivace k osobním citacím může být také scientometrická. Snaha zvýšit citační index sprátenelé kolegyni nebo kolegovi pak vede k podivným odkazům, u kterých je samoučelnost poučenému čtenáři (ale bohužel nikoliv editorovi) zřejmá. Karikaturou takové citace může být odkaz ve stylu „*K tomuto problému se zcela překvapivě nevyjádřil [...] ve svém zásadním příspěvku věnovaném...*“ (tuto citaci jsem si nevymyslel, vtipek kdysi dávno prošel do článku bez zásahu editora).

A někdy je prostě zvykem citovat určitou autoritu v oboru tak nějak „automaticky“, bez věcného opodstatnění. Nejde pak vlastně o citaci, ale o oborový *meme*.

U věcných poznámek je to více sporné. Jejich přemíra narušuje koherenci textu. Tvoří paralelní text, který se příliš vzdaluje tomu hlavnímu. Čtenář se pak musí vypořádat s tím, že má před sebou dva různé texty, které spolu neladí – jakoby každou pasáž napsala odlišná část autorovy osobnosti.

A nejde jen o formální aspekt, nestrádané poznámky jsou vnějším znakem nekoncentrované argumentace. Kritizujeme-li tedy přemíru věcných poznámek pod čarou, často nemíříme

¹¹ AYRES, I., VARS, F. E. *Determinants of Citations to Articles in Elite Law Reviews*. Yale Law School, Program for Studies in Law, Economics and Public Policy, Working Paper No. 234, April 1999, s. 19. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.160310>. Dostupné z: <https://ssrn.com/abstract=160310>

na jejich počet, ale na roztržitý a rozbíhavý způsob psaní. Tímto nedostatkem může trpět i text, který nemá ani jednu poznámku.

Pokud něco nepatří do hlavního textu, nepatří to většinou do textu vůbec. Na druhou stranu, není „podpalubí“, v jehož šeru se autor odvážil v rámci věcné poznámky pod čarou formulovat něco zcela nového a neproověřeného, nakonec to nejzajímavější?

Řešení?

Hranice mezi *banketem* a *vomitoriumem* není ostrá, stejně jako není ostrá hranice mezi podnebními pásy; někde ale bude. V určité chvíli se poznámky prostě zvrhnou v balast, který ruší i své zapřísnělé fanoušky. Namísto ozdobného kvítí jsou tu *květy z(b)la*.

Jak tedy určit správnou míru? Místo návodu, který by směřoval ke konkrétnímu výsledku, jen několik návrhů:

Za prvé: pokud je to možné, **vyřad'me z díla vše, co nebylo napsáno s myšlenkou na čtenáře** (toto zlaté pravidlo platí obecně – nejen pro poznámky pod čarou).

Za druhé: **důvěřujme vlastnímu zážitku** z textů, které nás iritovaly přebujelostí poznámek pod čarou. Které (osobní zdrojové) citace jen předvádějí sečtělou a rešeršní výkony autora a které mají upřímnou snahu informovat a inspirovat? Které (věcné) citace bylo možné přesunout do hlavního textu, či úplně vynechat?

Za třetí: **někteří čtenáři poznámky nečtou a nikdy číst nebudou**. Je to tak, rizikem textů v poznámkách je, že zůstanou nepovšimnuty. Část čtenářů od nich totiž čeká bibliografické informace o citovaných zdrojích nebo nepodstatné odbočky od hlavních informací: proč by je autor jinak umístil do periferního textu?

Za čtvrté: každou poznámku (zejména tu věcnou) je dobré psát s vědomím, že čtenář přichází o svůj *head-up* displej a **odskoky do textů pod čáru narušují proud jeho čtení**. S přímočarou naléhavostí tuto ztrátu vyjádřil anglický dramatik, skladatel a herec sir Noël Peirce Coward: „*Čtení poznámek pod čarou je jako když uprostřed milování musíte jít dolů otevřít dveře.*“

Vnímá-li někdo poznámky jako sir Coward, měl by se vystríhat čtení právnických odborných textů.

Josef Kotásek
šéfredaktor